

KURAN'DA ÖLÜM PANORAMASI (KIYAMET SURESİ 26–30. AYETLERİNE YENİ BİR BAKIŞ)

Mevlüt ERTEN*

ÖZET

Bu çalışma, çağdaş ilmi araştırmalar ışığında Kıyamet suresi 26–30. ayetlerini yeni bir bakışla ele almaktadır. Girişte ölümlle ilgili genel bilgiler verdik. İnsanda hep var olan ölümsüzlük duygusuna vurgu yaptık. Konuyu temellendirmeden önce, ölüm kelimesinin anlam alanını belirlemek gerektiğinden bunu yaptık. Daha sonra konumuza kaynaklık edecek, modern araştırmaların ortaya koyduğu ölümün psikolojik evrelerini sıraladık. Bu evreler, hem ölmesi kesinleşmiş kişiler, hem de ölü yakınlarının geçirdiği evreler olmak üzere iki boyutludur. Son olarak, konumuzun esasını teşkil eden bu çalışmalarda ortaya konan tespitler ışığında Kıyamet suresi 26–30. ayetlerine yeni bir boyut getirdik.

Anahtar Kelimeler: Kıyamet Suresi, ölüm panoraması, Kuran

THE PANORAMA OF DEATH IN THE QORAN (A NEW VIEW TO THE VERSES 26-30TH OF THE SURA AL-QIYAMAH)

ABSTRACT

This study deals with the verse 26-30th of the sure al-Qiyamah with a new view in the light of contemporary researches. In the introduction of the study, it was given general informations about subject. In addition, it was emphasized on the feeling of immortality that every human being has. Before founding the subject, we explained the field meaning of death term. In the founding of subject, first, we put in order the stages of death that was presented in the contemporary researches. These stages have two dimention; the stages that use the dying people and the relatives of deads. Second, in the light of determinations

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

that was presented in these researches, we brought a new dimension to the verses 26-30th of the sure al-Qiyamah.

Key Words: The sure al-Qiyamah, panorama of death, The Quran

GİRİŞ

Ölüm olgusu, doğum gibi hayatın değişmez bir gerçeğidir. Kimsenin inkar edemeyeceği bir gerçek. Dünya hayatını bir film şeridine benzetecek olursak o şeridin bir ucu doğum diğer ucu ise ölümdür. Dolayısıyla ölüm, hayatın bir safhasıdır. Dünya hayatının iki ucunda yer alan ve iki safhayı temsil eden doğum ve ölüm, insanın elinde ve kendi iradesinde olmayan, kendi kontrolüne sığmayan bir olgudur. Her nefis ölümü tadacaktır, ondan kaçış yoktur. İbn Kesir, “*Ölüm sarhoşluğu gerçekten geldi. İşte bu; senin öteden beri kaçıp durduğun şeydir*” ayetini (Kaf 19) tefsir ederken, “*Mâ künte minhü tehdu* (kaçıp durduğun şey)” kısmı ile ilgili olarak şunları söyler: Bu hususta iki görüş vardır: 1. Buradaki *mâ* edatı, ısm-i mevsuldür. Buna göre anlam şöyledir: *Senin öteden beri kaçıp uzaklaşmaya çalışıp durduğun şey senin başına gelmiştir.* 2. *Mâ* olumsuzluk edatıdır. Buna göre anlam şöyledir: *Bu, senin kaçıp uzaklaşmaya güç yetiremediğin şeydir.* Allah Rasülü bu hususta şöyle buyurmuştur: “*Ölümden kaçanın misali, yeryüzünün kendisinden borcunu istediği tilkinin misali gibidir. O çıkıp koşar nihayet yorulup uykusuzluk iyice bastırınca inine girer. Yeryüzü ona: Ey tilki, alacağımı ver der. Tilki süratle koşarak ininden çıkar. Bu şekilde koşma devam eder. Sonunda boynu kırılır ve ölür.*”¹ Hz. Peygamberin bu misalinde özet olarak anlatılmak istenen şu şekilde ifade edilebilir: Yeryüzünden ayrılmak ve uzaklaşmak, kaçmak nasıl mümkün değilse aynı şekilde insan için de ölümden kurtuluş ve kaçış yoktur.²

Ayetin her iki şekilde yorumundan ve Hz. Peygamberin açıklamasından anlaşılacağı üzere insanoğlu ölüm gerçeğini bildiği ve kaçışın mümkün olmadığını tecrübe ettiği halde ondan korkmakta ve kaçmak

¹ Taberânî, *el-Mucemu'l-Kebîr*, 7/222, H. No: 6922; Taberânî, *el-Mucemu'l-Evsat*, 6/252, H. No: 6328; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, 13/213, H. No: 10213.

² İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1987, IV. 240.

istemektedir. Bu durum, ölüm gerçeğine rağmen dünyada ölümsüzlük arzusunun (*ebedilik duygusu*), insanoğlunda potansiyel olarak varlığını göstermektedir. Bütün araştırmaların vardığı netice gösteriyor ki, bir olgu olarak ölümün yatay ve dikey evrenselliği ne kadar gerçek ise, bir arzu ve duygu olarak ölümsüzlük arzusu da o kadar evrensel bir gerçekliktir. Nitekim yaşama isteği, insanın en derin ve en güçlü arzularından biridir. Hatta ölümden kurtulup var olmaya devam etme arzusuyla, insanın her türlü işkenceye katlanabileceğini de söylemek mümkündür.³ Naklettiğimiz dini naslar da bu psikolojiye vurgu yapmaktadır. Nitekim ölümsüzlük arzusunun ilk örneğini, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Adem ve Havva, sergilemişlerdir. Onların cennette yasak meyveden yemeleri ve oradan çıkarılmalarının sebebi bu duyguydu. Allahın emrine ve uyarması karşısında şeytan onlara şöyle demişti: “...*Rabbiniz, o ağaca yaklaşmanızı, sırf melek ya da ölümsüzlerden olmamanız için yasakladı*”⁴ İşte bundan dolayıdır ki, insanoğlu başlangıçtan beri ölümsüzlüğün yollarını bulmaya çabalamıştır. Bu bağlamda günümüz insanları geliştirmekte olan dondurma teknolojisi sayesinde gelecekte canlandırılma ümidiyle dondurulmayı istemektedirler. Mesela bugün ABD’de 50 kadar ceset, -196 derecede yeniden canlandırılacakları, öldükleri hastalığın iyileştirileceği, gerekirse gençleştirilebilecekleri günü beklemektedir.⁵

Buraya kadar ortaya koymaya çalıştığımız şeyi tekrar vurgulamak istiyoruz: Ölüm, insanın tabii yaşantısını bir anda sona erdiren değişmez bir olgudur. O adeta yanan hayat lambasını bir anda söndüren bir rüzgardır. Bu yüzden ölüm, ani hücumlarla insanı daima ızdırap içinde bırakmış ve onu birçok yönden kendisine ram etmiştir. İnsan ise ölüm karşısında kendisini garantiye almak, ona karşı ruhunu müdafaa ve terbiye etmek, nihayet bu zorlu ‘bela’dan kurtarmak için çareler aramaya koyulmuştur.⁶ Bütün bunlara rağmen insanoğlu, bir gün ölümün kendilerinden her birine geleceğini bilen yeryüzündeki tek canlı varlıktır.

İnsan hayatının önemli bir safhası olan ölüm, dinler ve dini metinlerde geniş bir şekilde üzerinde durulan konulardandır. Dolayısıyla ona

³ Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, İstanbul 2000, s. 143-144.

⁴ Bkz. 7. Araf, 20; 20. Taha, 120.

⁵ Bkz. Thomas, Louis-Vincent, *Ölüm*, Çev. Işın Gürbüz, İstanbul 1991, s.30–31.

⁶ Kocatürk, Saadettin, *Mevlana’da Varlık, İnsan, Aşk ve Ölüm Teması*, Ankara 2001, s. 115.

dair tartışmalar, sadece teolojik ve felsefi olmayıp edebiyat, sanat, tıp, biyoloji ve psikoloji alanlarının da gündeminden hiç düşmemiştir. Biz de çalışmamızda diğerlerine göre henüz çok yeni olan⁷ psikolojik araştırmaların ölümle ilgili ortaya koyduğu tespitlerden yararlanarak Kıyamet süresi 26-30. ayetlerine yeni bir yorum getirmeye çalışacağız. Hemen belirtelim ki amacımız ölüm psikolojisi yapmak değildir.

A. Ölüm (*Mevt*) Kelimesinin Anlam Alanı

a. Lügat Anlamı

Ölüm kelimesi Arapça'da genellikle (*m-v-t*) kelimesi ile ifade edilir. Mevt yaşamın (*hayat*) zıddı olup, sükun, dinme, geçme ve yatışma anlamlarına gelir. Mesela, 'ateş, soğuk veya rüzgar öldü (*mâtet*)' denir ki, dindi, geçti anlamındadır. 'Şarap öldü (*mâtetü'l-hamr*)', keskinliği gitti anlamındadır. Suyun bittiği yere, kurudu, bitti anlamında, 'su bu yerde öldü (*mâtetü'l-mâü bihâze'l-mekân*)' denir.⁸ Uyku ölüm olarak isimlendirilmiştir. Çünkü uyku ile akıl ve hareket hakiki olarak olmasa da benzerlik açısından yok olmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber uykudan uyanığında okuduğu bir duada, "*Bizi öldürdükten (emâtenâ) sonra dirilten (ehyânâ) Allah'a hamt olsun, dönüş onadır*"⁹ buyurmuşlardır. *Müvât*, *mütân* ve *mevtân* da ölüm (*mevt*) anlamındadır. Kendisinde hayat olmayan her şeye cansız anlamında *mevât* denir. Keza, kimsenin faydalanmadığı, sahibi olmayan, ekilip dikilmeyen araziye boş, çorak anlamında *mevât* denmiştir. Hz. Peygamberin bir hadisinde bu kelime şöyle geçer: "*Kim boş, çorak (mevât) bir araziye canlandırır, o kişi o araziye daha hak sahibidir.*"¹⁰ Anlayışı kıt olan, kalın kafalı kişiye (*racülün mevtânü'l-füâd*) denir. Çünkü bu kişinin anlayış keskinliği sanki soğumuş ve ölmüş gibidir. *el-mûte*, bayılma ve cinnet anlamındadır. Çünkü bu durumda ölüm gibi bir sükûnet meydana gelmektedir.¹¹ Türkçe'de de ölüm kelimesi; 1. mevt, irtihal, vefat, 2. ölme biçimi: Yanarak ölümü, feciydi. 3. idam cezası: Ölümüne mahkûm oldu, 4. sona erme, yok olma, ortadan kalkma: Küçük sanayinin ölümü, 5. çok büyük sıkıntı, üzüntü: Oraya gitmek bizler için ölümdür, 6.

⁷ Bkz. Karaca, Faruk, a. g. e. , s. 21-22.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, Beyrut, trs, II.90-92; Firûzebâdî, *Tertibu'l-Kâmûsi'l-Muhît*, Mısır, trs, IV.294-295.

⁹ Buharî, *Daavât*, 7; Müslim, *Zikr ve Dua*, 59.

¹⁰ Ebu Dâvûd, *Harâc ve İmâre*, 37; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, 6/235, H. No: 11773.

¹¹ el-İsfehânî, Râgıp, *Müfredât*, Beyrut, 1992, s.781-782; İbn Manzûr, a. g. e. , II. 92-95.

ölmesi istenen kimse veya şey: Zalimlere ölüm! anlamlarında kullanılmıştır.¹²

b. Dindeki Terim Anlamı

Ölüm kelimesinin dindeki terim anlamı şudur: Ölüm, yaşam kuvvetinin yok olması ve canın bedenden çıkıp hayatın sona ermesidir. Nitekim Allah Teala, “*Her nefis ölümü tadacaktır.*”¹³; “*(Ey Muhammed) Sen, kuşkusuz, öleceksin; onlar da kuşkusuz, öleceklerdir...*”¹⁴ buyurmuştur. Burada, ‘*sen ve onlar öleceksiniz*’ cümlesinin ‘herkes için ölümün mutlak var olduğuna dikkat çekmek’ anlamında olduğu söylenmiştir. Keza, burada ‘*öleceksin (meyyitün)*’ kelimesinin canın bedenden çıkmasına işaret olmadığı, bilakis her durumda insanın başına gelen her türlü çözülme, dağılma ve noksanlıklara işaret olduğu ifade edilmiştir. Çünkü insan dünyada olduğu sürece parça parça ölür. Nitekim şair bu hususta şöyle söyler: *Parça, parça ölmektedir (Yemütü cüz’en cüz’en)*¹⁵

B. Modern Araştırmalarda Ölüm Panoraması (Ölümün Psikolojik Evreleri)

Ölüm konusunda Batıda pek çok araştırma yapılmıştır. Ancak, bu konunun psikolojik perspektiften ilmi bir tarzda ele alınışı çok yenidir. Ülkemizde ise bu konudaki araştırmalar yok denecek kadar azdır. Nitekim batıda bu konudaki çalışmaların yoğun bir şekilde başlamasının tarihi, ancak 1950-1960’lı yıllara kadar götürülebilmektedir. Bunun sebebi ölüm probleminin temelde felsefenin bir problemi olarak kabul edilmesidir. Dolayısıyla ölüm, psikoloji alanında uzun bir müddet kapsamlı araştırmalara layık bir konu olarak görülmemiştir.¹⁶

Bu alanda yapılan yeni ve önemli çalışmalardan birisi Amerika’da Elisabeth Kübler-Ross’un başkanlığında disiplinler arası (din adamı, sosyal danışman, doktor ve psikologlardan oluşan) bir grupta iki buçuk yıl süren ve iki yüzden fazla ölümcül hasta üzerine yapılan alan araştırmasıdır. Ross çalışmasını daha sonra, ‘*On Death and Dying-What the dying have to teach doctors, nurses, clergy, and their own families*’ adını altında yayın-

¹² *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara, 1988, II.1136.

¹³ 3. Al-i İmran, 185.

¹⁴ 39. Zümer, 30.

¹⁵ el-İsfehâni, a. g. e. , s.781–782.

¹⁶ Bu konuda batıdaki çalışmalar hususunda geniş bilgi için bkz. Karaca, Faruk, a. g. e. , s.21–29.

lamıştır.¹⁷ Kitap adından da anlaşılacağı gibi doktor, hemşire, din adamları ve hatta ölümcül hastaların aileleri için ders verir mahiyettedir. Çalışmamıza ışık tutacağı için yazarın bu eserini ve diğer çalışmalarını esas alacağız. Yazar bu çalışmalarında ölümcül hastaların ve yakınlarının ölüm sürecinde beş evre geçirdiklerini tespit etmiştir. Bu tespitler ışığında Kıyamet süresi 26-30. ve diğer ayetlerin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz. İlk önce ölümcül hastaların kendilerinin geçirdiği evreleri inceleyelim

a. Kaybedilen (Ölen) Açısından Ölüm Panoraması (Ölümün Psikolojik Evreleri)

Elisabeth Kübler-Ross yukarıda zikrettiğimiz çalışmasında ölümle yüz yüze gelen iki yüzden fazla hasta üzerinde yaptığı incelemede, eğer hasta birden bire ölmemiş ve şuurunu kaybetmemiş ise beş psikolojik evre geçirdiğini tespit eder. Şimdi bu evreleri inceleyelim.

1. İnkâr ve Yalıtılma Evresi

Ross'a göre, iki yüzden fazla ölümcül hasta (ölmeye kesinleşmiş ve ölümü yakın olan) ile yapmış olduğu görüşmede hastaların çoğunluğu hastalıklarının ölümcül olduklarını öğrendiklerinde ilk ifadeleri 'hayır, ben değil, bu doğru olamaz' şeklindedir. Bu inkâr durumu, ister hastalıklarının ölümcül olduğu kendilerine direkt söylenenler olsun, isterse bu sonuca daha sonra kendiliklerinden ulaşan kimseler olsun aynı oranda geçerlidir. Bu hastalardan bazıları röntgenlerinin karıştırılmış olacağına, başka bir hastanın patoloji raporunun kendi adına geçmiş olacağına kendini inandırır. Bunların hiçbiri doğrulanmayınca da hastaneden çabucak çıkmayı ister. Boş ümitle iyi olduğuna, ölmeyeceğine, iyi bir açıklama elde etmek için başka doktorlar aramaya koyulur. Birçok doktora gider, ilk teşhisin yanlış olması ümidiyle tekrar tekrar teşhis talebinde bulunur. İnkâr, en azından kısmi inkâr, sadece hastalığın ilk evreleri veya onu takip eden yüzleşme boyunca olmayıp, daha sonra da bütün hastalar tarafından zaman zaman kullanılır. Bu hastalar kendi ölümlerinin mümkün olduğunu bir müddet düşünürler. Ancak daha sonra hayatı takip etmek için bu düşünceyi bir kenara atarlar. Nitekim bir sözde şöyle denir: 'Biz güneşe devamlı bakamayız, ölümle devamlı yüzleşmeyiz.' İnkâr,

¹⁷ Kübler-Ross, Elisabeth, *On Death and Dying*, New York, 1969.

genellikle geçici bir savunmadır. Bunu, kısmi kabul hali izler. Ross, iki yüz ölümcül hasta arasından sadece üç kişinin inkar yaklaşımını sonuna kadar götürdüğüne rastladığını söyler. Dolayısıyla inkar evresi, geçici bir durumdur. Ross, daha sonra hastaların genellikle inkardan çok yalıtlanmayı kullandıklarını iddia eder. Sanki ikiz kardeşler gibi sağlık ve hastalıklarından, ölümlülük ve ölümsüzlüklerinden konuşurlar. Böylece ölüm ve içlerinde devam etmekte olan yaşama ümidiyle yüzleşirler. Kısaca Ross'a göre hastanın bu ilk tepkisi -inkar ve yalıtlanma-geçici bir tepki olup, insanın bilinç altında hep var olan ölümsüzlük duygusundan ve ölümlülikle karşılaşmak zorunda kalacağı düşüncesini kabul edememesinden kaynaklanmaktadır.¹⁸

2. Kızgınlık, Öfke Evresi

Ross'a göre hastanın ölümcül habere ilk tepkisi, 'hayır bu doğru değil, bu ben olamam' şeklinde iken gerçeği anlayınca da 'ah bu benim, bu bir hata değilmiş' tepkisine dönüşür. Çok az hasta sağlıklı ve iyi olduğuna dair hayalini ölünceye kadar sürdürebilir. İlk evre olan inkar evresi sürdürülemezince, yerini artık öfke, gazap, kıskançlık ve küskünlük evresine bırakır. Tabii olarak bunu takip eden mantıklı soru, 'Niçin ben?' olacaktır. Bu durumdaki hasta başka birisine bakar ve 'Neden o değil de benim?' diyebilir. 'Neden çocukluğumdan beri bildiğim şu seksenlik işe yaramaz ihtiyar değil de benim. Bu benim yerimde olmalı değil miydi?' düşüncesini kafasından geçirir.¹⁹

Ross, inkar evresinin aksine öfke evresinin, hastanın ailesi ve hastaya bakan hastane personeli açısından aşılması en zor evre olduğunu söyler. Bunun sebebi, öfke gerçeğinin her alanda belirmesi ve çevreye rastgele yansımalarıdır. Doktorlar bu aşamada çok zor durumda kalmakta ve ne yapacaklarını bilememektedirler. Bu durumda onların yaptıkları, hastayı uzun dönem hastanede tutmak yahut da isteklerine önem vermemek şeklinde olmaktadır. Bu hastaların öfkelerinin asıl hedefi, hemşirelerdir.²⁰

¹⁸ Kübler-Ross, Elisabeth, *a. g. e.*, s. 51–61

¹⁹ Kübler-Ross, *a. g. e.*, s. 63.

²⁰ Kübler-Ross, *a. g. e.*, s. 64.

3. Pazarlık evresi

Ross'a göre pazarlık evresi kısa süren ve hastaya faydalı olan bir süreçtir. Hasta inkar evresinde üzücü gerçeklerle yüzleşemedi, ikinci evrede de insanlara ve Allah'a kızdı. Bu iki evreden sonra kaçınılmaz sonu geciktirecek bir çeşit uzlaşma arayışına girer. Bu şu şekilde cereyan eder: Eğer Allah beni bu dünyadan almak istemiş ve benim öfkeli tepkilerime karşılık vermiyorsa, kibar bir şekilde istersem daha iyiliksever olabilir. Biz bu çeşit tepkileri çocuklarımızdan görmeye aşınayızdır. Onlar arkadaşlarının yanında bir gece geçirmek istediklerinde bizim 'hayır' cevabımızı kabul etmeyebilirler. Sinirlenebilir ve ayaklarını yere vurabilirler. Kendilerini odalarına kilitler ve kızgınlıklarını bizi reddederek ifade edebilirler. Ancak, onlar bu durumda alternatif düşüncelere de sahiptirler. Ev içinde daha önce normal şartlarda yapmalarına pek şahit olmadığımız gönüllü bazı işler yaparlar ve bize şunu derler: 'Eğer bütün hafta iyi olur ve her akşam bulaşıkları yıkarsam, o zaman arkadaşşıma gitmeme izin verir misiniz?'²¹

Ross, ölümcül hastaların da çocukların başvurduğu aynı taktiklere başvurduklarını iddia eder. Hasta eski, çocukluk tecrübelerinden bilmektedir ki, iyi bir davranış karşılığında ödüllendirilebilir ve bir hizmet karşılığında bir isteği yerine getirilebilir. O, öncelikle ağrısız veya düzgün bir fiziki durumla birkaç gün yaşayabilme arzusundadır. Bunun ardından ömrünün sürekli uzatılma arzusu gelir. Pazarlık evresi, acı ve ızdırabları erteleme teşebbüsü ve iyi davranış için sunulan bir ödül gibi görülür. Eğer hastanın istediği erteleme verilirse, artık onun daha fazla istemeyeceği düşünülür. Ross'a göre kendi hastalarından hiçbiri sözünü tutmamıştır. Başka bir ifade ile onlar, şöyle diyen çocuklar gibidirler: 'Eğer arkadaşşıma gitmeme izin verirsen, kız kardeşimle hiç kavga etmeyeceğim.' Fakat küçük çocuk kız kardeşiyle yine kavga edecektir.²² Ross, çoğu pazarlığın Allah'la yapıldığını ve genellikle bir sır olarak muhafaza edildiğini söyler. Bunları, hastalar ya kendi kendilerine söz vererek ya da din adamının özel odasında yaparlar. Bu pazarlıkların çoğu yaşamın biraz uzatılması karşılığında Allah'a veya din hizmetine bir ömrü adanmayı içeren sözlerdir. Aynı şekilde, hastalardan çoğu, eğer doktorlar

²¹ Kübler-Ross, *a. g. e.*, s. 93.

²² Kübler-Ross, *a. g. e.*, s. 95.

onların hayatını uzatmak için bilim bilgilerini kullanırlarsa bütün vücut azalarını bilime vereceklerine söz vermişlerdir.²³

4. Depresyon, Buhran Evresi

Ross'a göre ölümcül hastalar, hastalıklarını inkar edemeyeceklerini anlayınca, birçok test ve ameliyatlara maruz kalınca, zayıflayıp ve incelince, artık gülümseyemez duruma gelirler. Bunun sonucu onların öfke ve gazabının yerini büyük bir *kayıp duygusu* alır. Bu kayıp birçok yönde olabilir; göğüs kanseri olan bir kadın şeklinin bozulmasına, rahim kanseri olan bir kadınsa artık kadın olamayacağına tepki gösterebilir. Mesela hastalardan opera şarkıcısı, yüzünde yapılması gereken ameliyata ve dişlerinin sökülmesine derin bir şok ve depresyon ile cevap vermiştir. Fakat bu, böyle bir hastanın, dayanmak zorunda kalacağı birçok kayıptan sadece bir tanesidir.²⁴

Bunlara ek olarak daha başka problemler ortaya çıkar. Uzayan tedavi ve hastane işlemleri ile finansal yük artar; başlangıçta biraz lüks daha sonra da gerekli harcamalara artık güç yetirilemez olunur. Yüksek tedavi ve hastane giderleri birçok hastayı sahip oldukları her şeyi satmaya zorlamıştır. Yaşlılıkları için yaptıkları bir evi dahi koruyamaz duruma düşmüşler, çocuklarını üniversiteye gönderememişlerdir. Birçokları işe gidememekten ve çalışmamaktan dolayı işlerini kaybetmişler, anneler ve eşler ekmek parası kazanmaya mecbur kalabilmişlerdir. Depresyon için yeterli olan bu sebepler, hastaları olan herkes tarafından çok iyi bilinmektedir.²⁵ Ross bunları zikrettikten sonra, uzmanların bu konuda hastalara yardımcı olma yolları hakkında detaylı bilgiler verir.²⁶

5. Kabul, Onama Evresi

Ross, eğer ölümcül hasta yeterli zamana sahipse, yani ani ve beklenmedik bir ölüm vuku bulmadıysa ve yukarıda anlatılan önceki evrelerde yardım almış ise, depresyona girmeyeceği ve kızmayacağı kabul evresine ulaşacağını iddia eder. Sağlıklı kişilere olan önceki kıskançlık ve kızgınlık gibi duygularını dile getirebilecektir. Birçok önemli insan ve yerlerin kayıplarına yas tutacak ve kendisinin gelmekte olan sonunu

²³ Kubler-Ross, a. g. e. , s. 95.

²⁴ Kübler-Ross, a. g. e. s. 97.

²⁵ Kübler-Ross, a. g. e. s. 98

²⁶ Bkz. Kübler-Ross, a. g. e. 98 vd.

sakin bir bekleyişle düşünecektir. Yorgun ve çoğu zaman oldukça güçsüzdür. Yukarıda zikredilen depresyon sürecinde ihtiyaç duyduğu uykudan farklı olarak, kısa aralıklarla sık sık uykuya dalmaya ihtiyaç duyacaktır. Bu uyku, bir kaçış veya ağrı ve rahatsızlıktan kurtulmak için yapılan bir uyku dönemi değildir. Bu tıpkı yeni doğan çocuk gibi, fakat ters yönde uyuma saatlerini tedrici bir artırmadır.²⁷

Ross'a göre kabul evresi, mutluluk ve duygudan yoksunluk evresidir. Sanki acı gitmiş, mücadele bitmiş ve bir hastanın ifade ettiği gibi 'uzun yolculuktan önce son dinlenme için gelen bir zaman' evresine girilmiş gibidir. Bu evre, genellikle hastanın kendinden çok, ailesine gerekli olan yardım, anlayış ve destek zamanıdır. Ölecek hasta biraz huzur ve kabul bulurken, onun ilgi dairesi azalır. O tek başına bırakılmayı veya en azından dışarınının haber ve problemleriyle yıpranmamayı arzu eder. Genellikle ziyaretçi istenmez, eğer gelirse hasta artık konuşkan bir durumda değildir. Hasta çoğunlukla ziyaretçilerin sayısının sınırlanmasını ister ve kısa ziyaretleri tercih eder. Bu televizyonun kapalı olduğu zamandır. Bizim konuşmalarımız bundan sonra sözlü olmaktan çok işaretlerle olmaktadır. Hasta bir süre oturmak için sadece el hareketiyle bizi davet edebilir. O sadece bizim elimizi tutabilir ve bizden sessiz oturmamızı talep edebilir.²⁸ Ross'a göre ölümü kabullenemeyip mücadelesini sonuna kadar sürdürüp kabul evresine ulaşmayan çok az hasta vardır.²⁹

b. Kaybeden (Ölü Yakınları) Açısından Ölüm Panoraması (Ölümün Psikolojik Evreleri)

Elisabeth Kübler-Ross, David Kessler ile yaptığı diğer çalışmalarda yukarıda sıraladığımız beş evreyi sadece kaybedilen (ölümcül hastalar) değil, sevdiğini kaybeden ölü yakınlarının da üzüntü ve üzülmeye esnasında yaşadığını iddia eder ve bu hususları yukarıda açıkladığı gibi genişçe örneklendirir. Her ölü yakını her kayıpta bu beş evrenin hepsini geçirmemiş ve devamlı olarak bu sıraya göre yaşamamış olabilir. Ancak bu genel durumu değiştirmez.³⁰ Hatta hayatın kayıpları ölüm gibi devamlı veya iş tatilinde olan kişinin çocuklarını özlemesi gibi geçici olabi-

²⁷ Kübler-Ross, a. g. e. , 123.

²⁸ Kübler-Ross, a. g. e. , s. 124.

²⁹ Kübler-Ross, a. g. e. , s. 125.

³⁰ Kübler-Ross, Elisabeth-Kessler, David, *On Grief and Grieving* , New York, 2005, s.7-28.

lır. Dolayısıyla Ross ve Kessler'e göre sadece ölüm değil, insanın hayatındaki bütün kayıplara, büyük-küçük, devamlı-geçici bu beş evre uygulanabilir. 'Düşün ki', diyor, 'çocuğunuz kör doğdu; sen bunu büyük bir kayıp olarak hissedebilir ve buna beş evrede tepki gösterirsin.'³¹

Bakışımızı İslam düşüncesine çevirdiğimizde, birçok âlim yukarıda anlattığımız şekilde adlandırmaları da ölümle ilgili eserlerinde bu konuya değinmişlerdir. Örneğin Gazalî, bu konuyu, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde *Kitabu Zikri'l-Mevt ve Mâ Ba'dehu*'nın (Ölüm ve Ölüm Sonrasını Anma Kitabı) içinde 'Çocukları Öldüğü Vakit Söyledikleri Sözler' başlığı altında ele alır. Gazalî her ne kadar ismini koymasa da, yapmak istediği ölü yakınlarının, yakınlarını kaybettiklerinde ne yapmaları gerektiğini açıklamaktır. Yani bu kayıp karşısında, üzüntü ve üzülmeye esnasında geçirebilecekleri beş evreyi güzel bir şekilde atlatmaya yönelik tavsiyelerde bulunur. Gazalî bu konuda kendi tavsiyelerini, dini naslarla desteklemek amacıyla hadislerle de yer verir. Hatta bu konuda doğruluğu meşkûk dramatik bazı hikâyeler nakletmekten de çekinmez.³²

Gazalî'nin bu husustaki tespitlerini şöyle özetleyebiliriz: Yakınlarından veya çocuklarından biri öldüğü vakit ölü yakınının şöyle demesi gerekir: Bu dünyada hepimiz yolcuyuz. O, bizden daha evvel davrandı ve bizden önce hepimizin gideceği o yere gitti. Biz de yakında oraya gideceğiz. İşte böyle deyip üzülmemektir. Çünkü o da mutlaka oraya gidecektir. Aradaki fark, öne geçmek ve sona kalmaktan başka bir şey değildir. Buna inanan kimsenin elbette feryadı figanı azalır. Özellikle de kendisinden önce ölen çocuğu için alacağı mükâfatı düşünen, buna hiç üzülmez. Nitekim Hz. Peygamber: "**Düşük bir çocuğumu öne geçirmem, benim için Allah uğrunda savaşan yüz atlı askeri geride bırakmandan daha**

³¹ Kübler-Ross, Elisabeth-Kessler, David, *Life-Lessons*, New York 2000, s.78-82

³² Adamın biri Basra'da çok güzel yüzlü bir kadın görür. Kadına: Ben bu kadar güzellik görmedim, bu güzellik, mutlaka senin üzüntüsüz, kedersiz bir hayat yaşamandandır dedi. Kadın: Dünyada kimsede olmayan keder bende var dedi. Adam: O nedir? deyince, kadın: Kocam ve sevimli iki güzel çocuğum vardı. Huzur içinde yaşıyorduk. Kocam kurban kesti. Bunu gören büyük oğlum, babasının nasıl kurban kestiğini küçük kardeşine göstermek için onu yatırıp kesti. Öldüğünü görünce, korkusundan dağa kaçtı. Kocam onu aramaya gitti. Çocuğumu kurt yedi, kocam da dağda susuzluktan öldü. İşte bu dert içinde Allah bana bu güzelliği verdi. (Gazalî, *İhyau Ulumi'd-Din*, çev, Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, 1975, IV. 872–873).

*sevimplidir*³³ buyurmuştur. Başka bir sözünde “*Kimin üç çocuğu ölür ve alacağı mükâfatı hesap ederek sabrederse, o çocuklar ona cehennemde perde olurlar demıştır. Kadının birisi: Ey Allahın Resülü, iki çocuğu ölürse yine aynı mıdır? diye sorunca, Hz. Peygamberimiz iki çocuğu ölürse de*” diye karşılık vermiştir.³⁴ Yukarıda Hz. Peygamberin düşük tabirini kullanması tembih içindir, yani, düşük böyle olursa, eksiksiz doğmuş bir çocuğun kaybedilmesi, mükâfat açısından şüphesiz daha değerlidir.³⁵

Gazalî, bu bağlamda çocuğu ölen anne ve babanın onlara dua etmelerinin vazife olduğunu ifade eder. Çünkü anne ve babaların çocukları hakkındaki duaları daha çok kabule şayandır. Gazalî, daha sonra bu konuda, seleften dua örnekleri zikreder. O örneklerden birisi de, bizzat oğlu Zerr'i elleriyle toprağa veren ve herkesi ağlattı ifadesini kullandığı Ömer'in duasıdır. Dua şöyledir: “Ey Zerr, senin için olan acımız, seni kaybettiğimiz için olan acımızı bize unutturdu. Acaba şu anda sana ne soruldu? Ve sen ne cevap verdin? Allah'ım, bu, Sana gelen oğlum Zerr'dir. Onu yaşattığın kadar yaşattın. Ömrünü ve rızkını takdir ettin. Ona bu hususta asla haksızlık etmedin. Ben de elimden geldiği kadar sana ve bana itaat etmesine gayret ettim. Allah'ım, onun ölümünden dolayı bana vaat ettiğin mükâfatı, ben ona hibe ettim. Sen de onun azabını bana bağışla. Oğluma azap etme.”³⁶

İbnu'l-Cevzî de ölüm konusunda yazdığı risalede bir bölümü *el-Musâb bi'l-Mahbûbi mine'l-Ehli* (Aile Fertlerini Kaybetmek) başlığı altında bu konuya ayırmıştır. Cevzî burada sevdiği birini kaybedenin sekiz aşamalı bir (psikolojik) tedaviye ihtiyaç duyacağını bildirir:

1. Kaderin bu şekilde olduğunu bilmek.
2. Dünyanın rahat, ümit edilmeyen, imtihan ve sıkıntı yurdu olduğunu bilmek.
3. Üzülüp sızlanmanın ikinci bir musibet olduğunu bilmek.

³³ İbn Mâce, *Cenâiz*, 57. (İbn Mâce'de hadis bir atlı asker şeklindedir. Gazalî'de ise yüz atlı şeklinde geçmektedir.)

³⁴ Buharî, *İlim*, 35, *Cenâiz* 6; Müslim, *Birr ve Sıla*, 47.

³⁵ Gazalî, *a. g. e.* IV, 871.

³⁶ Gazalî, *a. g. e.*, IV, 872.

4. İki çocuğundan biri ölen kişinin, her ikisinin de ölebileceğini düşünmesi gibi, gelen musibetten daha büyüğünün de olabileceğini takdir etmek.

5. Böyle bir belâ ile imtihan edilen başka birinin hâline bakmak: Çünkü teselli, büyük bir ferahlık verir.

6. Bu belâdan daha büyüğü ile imtihan edilenin haline bakmak; böylece kendisine gelen belâ daha hafif kalacaktır.

7. Eğer yerine başka birinin gelebileceği şeylerden ise, telâfi edilebileceği ümidine yönelmek: Evlat ve eş gibi.

8. Sabrın külfetlerini katlanarak, bunun mükâfatını istemek. Kişi sabrın faziletlerine, sabredenlerin hayatlarına ve alacakları sevaba bakmalıdır. Eğer rızâ makamına yükselirse, işte aslı gâye, ulaşılabilecek hedef budur.³⁷

Cevzî, ölü yakınları için sekiz aşamalı tedaviyi sıraladıktan sonra, Gazalî gibi, tavsiyelerini pekiştirmek için Hz. Peygamberden bu konuda rivayet edilen nasrlara yer verir. Daha sonra da seleften birçok hikâyeler nakleder. Bölümün sonunda da 'Allah'a bir ucundan kulluk yapanlar...'³⁸ mealindeki ayet ile bu konuyu ilişkilendirerek şunları söyler : "Birçok insan, sevdikleri ölünce aşırı gitmiş ve ölçüyü kaçırmıştır. Kimi elbisesini yırtmış, kimi başını gözünü tokatlamış, kimi de Allah'ın takdirine itiraz etmiştir. Seksen yaşına yaklaşmış bir adam tanıdım; kendisi cami cemaatine devam ederdi. Bir gün kızının oğlu vefat etti. Bunun üzerine şunları dedi: 'Kimsenin dua etmesinin bir anlamı yok. Çünkü o duaya icabet etmiyor! Allah bize karşı inatçılık ediyor, bize bir çocuğumuzu bile bağışlamıyor!' Anladım ki bu adamın namazları, hayır işlemesi hep âdetten ibaretmiş. Çünkü ibadetleri bilgi ve iman temeline dayanmıyor. Zaten böyleleri Allah'a bir yönden kulluk yaparlar."³⁹

Burada, Gazalî'nin ve Cevzî'nin, ölü yakınlarının yakınlarını kaybettikleri zaman üzüntü ve üzülmeye esnasında ne yapmalarına yönelik tavsiyeleri kayda değerdir. Zira modern psikolojik araştırmalar ortaya

³⁷ İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Feraç Cemâlu'd-Din, *es-Sebât Inde'l-Memât*, Beyrut, 1986, s. 29–30.

³⁸ "İnsanlardan kimi Allah'a yalnız bir yönden kulluk eder. Şöyle ki: Kendisine bir iyilik dokunursa buna pek memnun olur, bir de musibete uğrarsa çehresi değişir (dinden yüz çevirir). O, dünyasını da, ahiretini de kaybetmiştir. İşte bu, apaçık ziyânın ta kendisidir." 22. Hac, 11.

³⁹ İbnu'l-Cevzi, *a. g. e.*, s. 41.

koymaktadır ki, ölecek kişiler gibi ölü yakınları da, yakınlarını kaybettiğinde bazı psikolojik evreler geçirirler. Bunu yukarıda genişçe açıkladık. Bu durumu, Cevzî'nin yukarıda torunu ölen bir kişi ile ilgili naklettikleri açıkça ortaya koymaktadır. Torunu ölen bu kişinin sergilediği tavır, modern psikolojik araştırmalarda ortaya konan psikolojik, duygusal bir tavidir. Cevzî'nin, bu kişi ile ilgili olarak, ibadeti bilgi ve iman temelinden yoksun demesi ve böylelerini Allah'a bir yönden (inancın en uç kenarından) kulluk yapanlar olarak belirlemesi işin psikolojik boyutunu göz ardı etmektir. Bu durum, Cevzî'nin yaşadığı dönem açısından mazur görülebilir. Ancak, modern düşünce düzleminde mazur görülmesi mümkün değildir. Zaten bu durum psikolojik olup geçici bir tavidir. Cevzî'nin kendisinin de ifade ettiği gibi, çoğu insan bu durumu yaşar.

C. Kur'an'da Ölüm Panoraması: Kıyamet Süresi 26–30. Ayetleri

Yukarıda modern araştırmalarda ölüm panoramasını, ölümün evrelerini gördük. Bu evreler kişinin, hayatın gereği ve hiç kimsenin kendisinden kaçamayacağı, ancak bu vasıta ile ebediliğe ulaşacağı, bir yazarın “hakikate mahkum olmakla ölüme mahkum oluşumuz nasıl tabii ise, ölümlerle de ebediliğe mahkum olduğumuz öylece hakikattir”⁴⁰ diye ifade lendirdiği, ebediliğe erişeceği ölümlerle karşılaştığında sergilediği tepkilerdir.

Yukarıda ele aldığımız Elisabeth Kübler-Ross'un ölümün evreleri ile ilgili tespitlerinden hareketle Kıyamet süresi 26–30 ayetlerini daha iyi anlayacağımız kanaatinde olduğumuzu ifade etmiştik. Her ne kadar bahse konu ayetlerde bu hususa doğrudan dikkat çekilmese de bir ölüm panoraması, yani kişinin ölümlerle karşılaştığında hem kendisinin, hem de yakınlarının ortaya koyduğu psikolojik tepkileri dile getirmektedir. Biz, öncelikle ayetleri bu bağlamda gören, klasik tefsirlere müracaat edip, onların yorumlarını sunacağız. Bu arada ölümün psikolojik evreleri bağlamında bir değerlendirme de yapacağız.

Kıyamet süresi 26–30. ayetlerinin meali şöyledir:

“Hayır, hayır! Can köprücük kemiklerine dayandığında, ‘Kim onu kurtarabilir?’ denildiğinde, (ölecek olan da) artık ayrılma zamanının geldiğini anladığında, ölüm sancılarında kavrıldığında, işte o gün gidiş Rabbinendir!”⁴¹

⁴⁰ Topçu, Nurettin, *Var Olmak*, İstanbul, 1999, s.45.

⁴¹ Ayrıca bkz. 56. Vakıa, 83–96.

Kıyamet suresi Mekke döneminin ilk çeyreğinde nazil olmuştur. Sure, 16–19. : “ (Ey Muhammed!) Onu (vahyi) çabucak almak için dilini kımlatma; onu (senin kalbinde) toplamak ve okumak Bize aittir. O halde Biz onu okuduğumuzda, sen onun okunuşunu izle. Sonra onu açıklamak da Bize aittir.” ayetlerde oluşan ara pasaj hariç kıyametin kopuşu, Ahirete taalluk eden haller ve ölüm, yani kısaca ölüm ve yeniden dirilme olayına tahsis edilmiştir.⁴² Şimdi ayetlerin yorumuna geçebiliriz.

26. “Hayır, hayır! Can köprücük kemiklerine dayandığında” (*kella iza belegati't-teragi*)' ifadesi, müşriklerden birinin canı ölüm anında köprücük kemiğine dayanıp ölüm hırıldıtısı ile hırıldadığında anlamındadır.⁴³ Arapça'da ölüme yakın, ölümün eşiğinde olma halini anlatmak üzere bazen “can köprücük kemiğine ulaştı” tabiri kullanılır. Bu buyruktan maksat ise, ölümün gelişi esnasındaki halin çok zor ve sıkıntılı olduğunu onlara hatırlatmaktır.⁴⁴ Râzî de bu ayetin tefsirinde canın köprücük kemiklerine dayanmasının ölüm olmayıp ölümün yaklaşmasından kinaye olup, o anın yaklaşması anlamında olduğunu ifade eder ve Dureyd'in şu beytini şahit getirir:

*Nice büyük belalar vardır; nefis onları defeder, ama bu arada, can da köprücük kemiklerine ulaşmıştır.*⁴⁵

Burada şunu ifade edelim ki, burada naklettiğimiz yorumlar, ayetin birden bire ölmemiş ve şuurunu kaybetmemiş kişiler ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bu yukarıda zikrettiğimiz Ross'un eğer kişi birden bire ölmemiş ve şuurunu kaybetmemiş ise beş psikolojik evreyi geçirir tespitine uymaktadır. Dolayısıyla biz ölümcül hastaları bu kategoride

⁴² Bu ara pasajı bağlamı dikkate alarak çok farklı bir biçimde yorumlayan araştırmacı da vardır. Bu araştırmacı söz konusu ayetleri şöyle çevirmektedir: 14-“(O gün) o insan kendi (durumunu) bilmektedir, 15-mazeretlerini ortaya koysa bile. 16-(öyleyse) acelelik yaparak o (amel defterine) karşı dilini hareket ettirme, depreme. 17. Onu derlemek de, okumak da Bize aittir. 18- Onu sana okuduğumuz zaman sen (sadece) onun okunuşunu izle, onu kabul et. 19-(varsa bir itirazın,) onu açıklamak da Bize aittir.” Bkz. Ali Rıza Gül, ‘Kıyamet Süresinin 16-19’uncu Ayetlerine Yüklene Geleneksel Yorumların Tahlili’, *A.Ü.İ.F Dergisi*, C. 44, S. 2, Yıl 2003 s. 69–108; Salih Akdemir, *Son Çağrı Kuran*, Ankara, 2009, s.576–577. Bu yoruma göre kıyamet süresinin konusu tekdir.

⁴³ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut, 2001, XIV. 8721.

⁴⁴ Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 2004, XIX. 101.

⁴⁵ Razî, Fahreddîn, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut,1999, XXX. 230–231.

değerlendirebiliriz. Burada, ölümden ziyade ölümle karşılaşmanın, yüzleşmenin zorluğundan, sıkıntısından bahsedilmektedir. Kanaatimizce verilmek istenen mesaj da budur.

27. “*Kim onu kurtarabilir? Denildiğinde*” (*kle men râg*). Ayetteki ‘*râg*’ kelimesi iki şekilde yorumlanmıştır: 1. Bazı âlimler muska yazan, sihirli büyü şeyler okuyup üfleyen, şifa dağıtacak doktor ve tedavi eden anlamını vermişlerdir. Taberî’nin tercihi de budur. Bu durumda bu sözü söyleyenler, ölüm panoraması yaşayan, ölümle karşı karşıya kalan kişinin etrafında bulunan, hısım akraba ve yakınlarıdır. Bu anlamı verdiğimizde buradaki (*men*) istifham edatı talep manasında olabilir. Bu durumda hastanın etrafında bulunanlar hastayı bu durumdan kurtaracak, iyileştirecek bir okuyup üfleyen, şifa veren, doktor talep etmişler anlamındadır. İstifham edatı olumsuz, inkar anlamında da olabilir, nitekim bir kimse ümitsizliğe düştüğünde, ölümle karşı karşıya gelmiş bu insanı kim kurtarabilir ki der. Bu durumda anlam onu kimse kurtaramaz anlamındadır. 2. Diğer bir grup alime göre ise burada bu sözü söyleyenler, ölüm panoraması yaşayan kişilerin yakınları değil, meleklerdir. Meleklerin birbirlerine olan, ‘Bu kişinin canını rahmet melekleri mi yoksa azap melekleri mi alıp göğe çıkaracak’ sözleridir. Bu âlimler ayette geçen ‘*rag*’ kelimesine kaldırma yükseltme anlamı vermişlerdir. Kelbî bu hususta, kişi ölürken, ölüm meleğinin yanı sıra, yedisi rahmet, yedisi de azap meleği olmak üzere on dört melek daha bulunur. Binaenaleyh kişinin nefsi (canı), köprücük kemiğine varıp dayandığında, onlar birbirine, hangisinin onun ruhunu alıp göğe yükselteceğini sormak için bakarlar. İşte (*men rag*) ifadesi bu manadadır demiştir.⁴⁶

Biz, “*Kim onu kurtarabilir?*” sözünü söyleyenlerin, ölüm panoraması yaşayan kişilerin yakınlarının olduğunu ifade eden birinci görüşü tercih ediyoruz. Konumuza da uygun düşen görüş budur. Zira bu yukarıda üzerinde durduğumuz ölü yakınlarının ölüm karşısında geçirdiği panoramayı, psikolojik evreyi dile getirmektedir. Dolayısıyla da ayette geçen ‘*men*’ istifham edatı talep manasıdır ve bu anlama da uymaktadır.

⁴⁶ Taberî, *a. g. e.*, XXIV. 210, Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Keşşâf*, Beyrut, 1983, IV. 193. , Râzî, *a. g. e.*, XXX. 231. , Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, Beyrut, 1992, X. 351. , İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV. 481.

Ayetlerin bağlamından anlaşılabilir de budur. Taberi de bu görüşü tercih etmiştir.

28. “(ölecek olan da) artık ayrılma zamanının geldiğini anladığında. (ve zanne ennehü'l-fırag)”. Müfessirlere göre burada zan ile ölümle karşılaşan bu kişinin dünyadan, ehliden, maldan ve çoluk çocuktan ayrılığın geldiğine kani olup bunu anlamasıdır.⁴⁷ Yani, burada zan yakın anlamındadır. Ayette, yakının zan ile isimlendirilmesi şu şekilde izah edilmiştir: Belki de insan, canı bedeninde olduğu müddetçe, Hak Teâlâ'nın, “*Yok yok, siz çarçabuk geçen (dünyayı) seversiniz*”⁴⁸ ayetinde de buyurduğu gibi, bu dünyayı alabildiğine sevdikleri için, dünyada kalmayı ister, bundan ümit kesmek istemez. Dolayısıyla da kesin öleceğini kabullenmek istemeyip hayatta kalacağına zann-ı galib besler. Belki de Cenâb-ı Hak, onların bu tür inançlarını, alay etmek için, ‘zan’ diye ifade etmiştir.⁴⁹ İbn Zeyd de bu hususu şöyle izah eder: Allah'ın yaratıklarından hiç kimse ölümü savamaz ve inkar da edemez, ancak şu hastalıktan mı bu hastalıktan mı? öleceğini bilmez. İşte burada olduğu gibi zannın anlamı budur.⁵⁰

29. “ölüm sancılarında kırıldığında-bacaklar bacaklara dolaştığında” (ilteffetü's-Sâgu bissâgı.) İltifat bir araya gelmek-toplanmak anlamındadır. Ayette “bacakların birbirine dolaşması (iltifat)” ifadesi müfessirler tarafından çeşitli şekillerde izah edilmiştir:

1. Bu ifadeden maksat, dünyanın dehşetinin, âhiretin dehşetine karışmasıdır. Yani, ölümle karşı karşıya kalan kişi, dünyadan veda ederken bir taraftan onun sıkıntısını çeker, diğer taraftan da âhirete ilk adımını atacağından orada olacak şeylerden dolayı büyük bir sıkıntı hisseder. Böylece dünyada olan bir ayağı ile âhirete attığı diğer ayağı birbirine dolaşmış olur.

2. Ölünün, kefenlenirken bacaklarının birbirine sarılmasıdır.

3. Kişinin, ölümü anında gücünü kaybederek bacaklarının birbirine fiilen dolaşmasıdır.

4. Ölenin bacaklarının ölümü anında kuruması ve sertleşmesidir.

5. Ölen kişinin işlerinin birbirine karışmasıdır.

⁴⁷ Taberî, a. g. e. , XXIV. 210

⁴⁸ 75.Kıyamet, 20.

⁴⁹ Râzî, a. g. e. , XXX. 231

⁵⁰ Taberî, a. g. e. , XXIV. 210.

6. Ölenin felaketlerinin birbirine girmesidir.

Taberî, bu görüşler içinde en sağlıklı olanının ölümle karşı karşıya gelen kişinin, dünyadaki sıkıntıları ile âhiretteki sıkıntılarının birbirine karıştığını söyleyen görüş olduğunu söyleyerek buna delil olarak da 30. ayeti : “*İşte o gün gidiş Rabbinedir!*” âyetini göstermiştir ve tercihini bu şekilde ortaya koymuştur.⁵¹ Kısacası, Taberî ayetteki bacakların birbirine dolaşması ifadesini hakiki anlamda değil mecazî anlamda yorumlamıştır.

Ayette “*bacakların bacaklara dolaşması*” ifadesini, Taberî'nin de tercihi olan hakiki değil mecazî anlamda anlıyoruz. Zira ibare lafzen “ayakların ayaklara dolaşması” yaşanmakta olan hayatın ömrün son demiyile birleşmesinden doğan sıkıntıyı gösteren deyimsel bir ifadedir. Zorlu işe *sâk* denir, genellikle mecazî olarak ‘zorluk’, ‘sıkıntı’ veya ‘şiddet’ anlamlarında kullanılır ; ‘ meşhur *kâmeti'l-harbu ale's-sâk*, ‘savaş şiddetle başladı’ ifadesi bunun bir örneğidir.⁵² Bu anlam konumuza da uygun düşmektedir.

30- “*İşte o gün gidiş Rabbinedir!*” yani, Allah’a ve onun hükmüne sevk edilir.⁵³

Burada bir değerlendirme yapacak olursak kanaatimiz odur ki, bu ayetlerde, yukarıda genişçe üzerinde durduğumuz modern araştırmalarda ortaya konan ölen ve ölü yakınlarının ölümle karşılaştıkları sırada sergiledikleri psikolojik tavırlar işlenmektedir. Yani, ayetler bir ölüm panoraması tablosu çizmektedir. Burada sunulan öznenin, olumsuz tip (müşrik) olması bir örnektir. Bu panoramayı, inanan inanmayan her insan yaşayabilir. Nitekim Elmalılı “*Kim onu kurtarabilir?*” (*kâle men râg*) daki ‘*râg*’ kelimesini tefsir ederken şöyle söyler : “Râg, raki, yani rukye, irvasa yapan, naçarlık hallerinde son bir tedbir olmak üzere müracaat edilen okuyucu, bir nefes edici veya kavli, fi’li bir irvasacı demektirki ölüm halinde çağırılan cismani veya ruhani tabibden, hekimden ve okuyucudan eamm olabilirse de daha ziyade ruhani olan okuyucu da zahir-

⁵¹ Taberî, a. g. e. , XIV. 210–214; Ayrıca bkz. Râzî, a. g. e. , XXX.231–232, İbn Kesîr, a. g. e. , IV. 481.

⁵² Râzî, a. g. e. , XXX. 232. ; Esed, Muhammed, *Kur’ân Mesajı*, İstanbul, 1996, III. 1213.

⁵³ Zemahşerî, a. g. e. , IV. 193.

dir. İnanan da inanmayan da son bir teselli olmak üzere ona müracaat eder.”⁵⁴

Şimdi konumuzla ilgili olarak (ölümün evreleri bağlamında) Kıyamet süresi 26-30. ayetlerini tamamlar durumda olan Mü'minûn süresi 99-100 ayetlerini ele alalım. Önce ayetlerin mealini verelim; *“Onlardan (müşrik-öldükten sonra dirileceklerine inanmayanlardan) birine ölüm geldiği vakit der ki: Rabbim, beni geri döndür. Belki yapmadan bıraktığımı tamamlar ve salih amel işlerim. Hayır, bu söylediği, sadece kendi lafıdır. Tekrar diriltilecekleri güne kadar arkalarında onları geriye dönmekten alıkoyan bir berzah vardır.”*

Allah Teâlâ bu ve benzeri ayetlerde⁵⁵ genelde olumsuz insan (kafir, zalim, suçlu, müşrik,) tiplerinin ölüm halinde, mahşer günü Allah'a ve cehenneme arz olundukları vakit ve cehennem azabının sıkıntıları sırasında salih amel işlemek ve iyi insan olmaları için dünyaya geri döndürülmelerini dileyebileceklerini dile getirmektedir.

Müminûn süresi 99-100 ayetlerinde olumsuz insan tipinin (müşrik) ölümle karşı karşıya geldiğinde Allah'la pazarlık yaparak dünyaya geri dönmeyi, yani ömrünün uzatılmasını isteyeceği, bunun kabul edildiği takdirde salih amel işleyip düzgün bir insan olacağını ifade edeceği bildirilmektedir. Ancak, bunun çocukça bir istek olduğu bildirilerek bu talebin kabul edilmeyeceği vurgulanmaktadır. Nitekim ayette *“Hayır, bu söylediği, sadece kendi lafıdır.”* geçen (*kella-hayır*) kelimesinden sonraki kısım bu edatın illetidir. Bu durumda anlam; Salih amel işlemek üzere geri dönmeyi istemesi, bir amel olmayıp sözden ibarettir. Şayet geri çevrilmiş olsaydı dahi salih amel işlemez ve bu sözünde yalan söylemiş olurdu. Nitekim Allah Teâlâ başka bir ayette şöyle buyurur : *“Eğer geri döndürülse, yine kendilerine yasaklanan şeylere dönerlerdi. Doğrusu onlar, yalancılar.”*⁵⁶ *“Bu söylediği, sadece kendi lafıdır.”* ayeti hakkında Abdurrahman İbn Zeyd İbn Elsem şöyle der: Her haksızlık yapan (hak ve vazifelerini yapmayan), ölüm halinde mutlaka bunu söyleyecektir.⁵⁷ Ayette zikredilen ifadeler ve yorumları, yukarıda modern psikolojik araştırmalarda

⁵⁴ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979, VIII. 5484.

⁵⁵ 63. Münafikun, 10-11; 14. İbrahim, 44; 7.A'raf, 53; 32. Secde, 12; 6. Enam, 27-28; 42. Şura, 44; 40. Mümin, 11-12; 35. Fâtır, 37.

⁵⁶ 6. En'am, 28, İbn Kesîr, *a. g. e.*, III. 266.

⁵⁷ İbn Kesîr, *a. g. e.*, III. 266.

zikredilen pazarlık evresinin tipik bir örneğini ifade etmekte ve Ross'un ortaya koyduğu tespitlerle örtüşmektedir.

Aynı şekilde, burada öznenin olumsuz insan tipi olması kanaatimizce bir örneklemedir. Ölümle karşı karşıya gelen her insanın yaşayabileceği psikolojik bir evredir. Bu evreyi inanan, inanmayan herkes geçirebilir. Nitekim alimlerin çoğunluğu buradaki öznenin kâfirlerle ilgili olduğu görüşünde olsalar da bu hususta ihtilaf söz konusu olup bunun karşıtını söyleyenler de vardır. Bu bağlamda Dahhâk'dan şu rivayet nakledilir : İbn Abbas'ın yanında oturuyordum. O, 'zekat vermeyen ve haccetmeyen kimse ölürken, tekrar dünyaya dönmeyi ister' deyince, birisi: Dünyaya tekrar dönmeyi, ancak kâfirler ister dedi. Bunun üzerine İbn Abbas (r.a.): Sana bu hususta Kur'ân ayeti okuyayım dedi ve 63. Münafikûn süresinin 10. ayetini okudu: "**Herhangi birinize ölüm gelip de, Rabbim, beni yakın bir müddete kadar geciktirseydin de sadaka verip dursaydım, iyi adamlardan olsaydım demesinden evvel, size rızık olarak verdiğimizden infâk edin**". Hz. Peygamber de bu hususta inanan inanmayan ayrımı yapmadan şöyle buyurmuştur: "**İnsana ölüm gelip çattığında, hak ve vazifelerinden yapmadığı bütün her şey önünde toplanır. İşte o anda, Ya Rabbi beni dünyaya geri döndür, ta ki boş geçirdiğim şey mukabilinde iyi olan şeyler yapayım**" der.⁵⁸

Bu bağlamda büyük müfessir İbn Kesîr Mü'minûn suresi 99-100. ayetleri şöyle tefsir eder: "Allah Teâlâ kafirlerden veya Allah'ın emirlerini uygulamada kusurlu olanlardan ölüm halinde olan kimselerin, bu sıradaki sözlerini ve hayatı boyunca fasit olarak yaptığı şeyleri düzeltmek üzere, dünyaya dönmeyi isteyeceklerini haber verir."⁵⁹ İbn Kesîr daha sonra bu hususta şu rivayetleri nakleder: Katade, Ala İbn Ziyad'ın şöyle dediğini nakleder: "Sizden birisi kendini, ölüm halinde bulunmuş da Rabbinden geri döndürmesini istemiş ve Allah da bu isteğini kabul etmiş saysın ve Allah'a itaat olan işleri işlesin. Katade de şöyle demiştir: Allah'a yemin olsun ki o (ölümle karşılaşan), ne ailesine ne kabilesine dönmeyi temenni ediyor. Fakat o, dönüp Allah'a itaat olan ameller işlemeyi temenni etmiştir. Fırsatı kaçırmış kafirin umuduna bakın da Allah'a

⁵⁸ Bkz. Râzî, a. g. e., XXIII. 120.

⁵⁹ İbn Kesîr, a. g. e., III. 265.

itaat olan amelleri işleyin. Kuvvet, ancak Allah ile dir.”⁶⁰ Bunlardan anlaşılmalıdır ki, bu ayetlerin sunumundan amaç ibrettir. Özne temsilidir.

SONUÇ

Çalışmamızda Elisabeth Kübler-Ross'un araştırmalarında, ölümcül hastaların ölüme karşı tepkilerini beş şekilde gösterdiklerini gördük ve bunları genişçe açıkladık. Yine bu araştırmalarda sadece ölümcül hastaların değil ölümcül hasta yakınlarının da üzüntü ve üzülmeye esnasında tepkilerini bu beş şekilde ortaya koyduklarını gördük. Keza, İslam alimlerinin, bu konuda, çağdaş araştırmalarla benzer fikirler geliştirdiklerini örnekleriyle zikrettik. Bütün bu tespitler ölümcül hastalığın ve ölüm sürecinin, üzerinde çok daha fazlasıyla durulması gereken bir konu olduğunu göstermektedir. Hatta İslam hukukçuları önemine binaen kitaplarında bu hususa yer vererek konunun psikolojik yönüyle ilgili hukuki boyutunu işlemişlerdir.⁶¹ Gerek İslam düşüncesindeki fikirler, gerekse çağdaş araştırmaların ortaya koyduğu tespitler, Kıyamet süresi 26-30. ve konuyla ilgili diğer ayetlerin farklı bir açıdan ve daha iyi anlaşılması ve yorumlanmasında bize büyük katkı yapmaktadır. Kanaatimize göre bu tespitlerde ortaya konan hususlarla, ilgili ayetlerin vermek istediği mesajlar paralellik arz etmektedir. Nitekim zikrettiğimiz yorumlar da bu doğrultudadır. Bize göre, bu ayetlerin konu ettiği özneler, genellikle olumsuz tipler olduğu için, ayetlerin vermek istediği mesaj ya da mesajlar satır aralarında kalmış, gerektiği kadarıyla yankı yapamamış ve değerlendirilememiştir. İşte biz, bu çalışmamızda ayetlerin vermek istediği mesajları ortaya koymaya çalıştık.

İnceleme ve tahlillerimiz sonucunda diyebiliriz ki, Kıyamet süresi 26–30. ve bu meyanda zikrettiğimiz ayetler ölen kişinin ve yakınlarının ölümle karşılaştıklarında sergiledikleri psikolojik durumu betimlemektedir. Bunun amacı, ölüm hadisesinin hem ölen hem de ölü yakınları açısından sıkıntılı, zor bir durum olduğunu bildirmektir. Bunun arkasında insanlara ahlakî yönlendirme yaparak ahireti, yani ölümün sonucu olan

⁶⁰ İbn Kesîr, *a. g. e.*, III. 266.

⁶¹ İslam Hukukçuları yukarıda açıkladığımız psikolojik evreleri yaşayan ölümcül hastalığa yakalanmış kişilerin, mali ve medeni tasarruflarında sağlıklı karar veremeyecekleri için onlar üzerinde kısıtlılık hükümleri uygulamaya ihtiyaç hissetmişlerdir. Bkz. Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhal li Dirâseti's-Şeriatil-İslamiyye*, Beyrut, 2009, s. 300–306.

ölüm ötesi hayatı, ilahi yargılamayı unutmayıp, bu dünyada doğru, dürüst, şirkten ve küfürden uzak, Allah'ın birliği inancına uygun şekilde yaşamayı gerçekleştirmelerini öğütlemektir. Kanaatimize göre bu ayetlerde genellikle olumsuz insan tiplerinin zikredilmesi de bu sebebe matuftur. Bundan dolayı ayetler, yukarıda Elisabeth Kübler-Ross'un araştırmalarında ortaya konan ölümün psikolojik evreleri doğrultusunda daha iyi anlaşılmalıdır. Her ne kadar ayetlerde, söz konusu araştırmalarda ortaya konan bir tarzda olmasa da yine de ölümle karşılaşan kişilerin sıkıntı ve zorlukları betimlenmektedir. Bu doğrultuda "*Hayır, hayır! Can köprücük kemiklerine dayandığında*", "*Kim onu kurtarabilir? Denildiğinde*" ifadesi inkar ve yalıtılma evresini, "*(ölecek olan da) artık ayrılma zamanının geldiğini anladığında*" ifadesi kabul ve onama evresini, "*ölüm sancılarında kıvrandığında-bacaklar bacaklara dolaştığında*" ifadesi kızgınlık ve depresyon evresini, "*Onlardan birine ölüm geldiği vakit der ki; Rabbim, beni geri döndür. Belki yapmadan bıraktığımı tamamlar ve salih amel işlerim*" ifadesi de pazarlık evresini yansıtmaktadır diyebiliriz. Dolayısıyla Kıyamet suresinin 26-30'uncu ve Müminun suresinin 99-100'üncü ayetleri bir ölüm panoraması sunmakta olup ölümle karşılaşma halinin çok zor ve sıkıntılı olduğunu işlemektedir. Esas itibarıyla bu durum ölümlü olan bütün beşer için geçerlidir. Sonuç olarak, disiplinler arası çalışmaların tefsirde kullanılması gerektiğini bir kez daha vurgulamak istiyoruz. Zira makalemizde de göstermeye çalıştığımız gibi modern ilmi araştırmaların sonuçları bazı ayetlerin anlaşılmasında ufuk açıcı ve destek sağlayıcı nitelikte olabilir.